

5. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / Алексеев С.С. – М.: Изд. группа Норма–Инфра–М, 1998. – 845 с.
6. Пашерстник А.Е. Теоретические вопросы кодификации общесоюзного законодательства / Пашерстник А.Е. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 232 с.
7. Алексеев С.С. Структура советского права / Алексеев С.С. – М.: Юрид. лит., 1975. – 264 с.
8. Салівон Т.В. До проблеми правового захисту трудових прав працівників / Салівон Т.В. // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціальне забезпечення: тези доповідей і наукових повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 22–23 квітня 2009 р.); за ред. Жернакова В.В. – Х.: Нац. юр. акад. ім. Я. Мудрого, 2009. – С. 382–384.
9. Лазор В.В. Правове регулювання трудових спорів, конфліктів і порядок їх вирішення на сучасному етапі: монографія / Лазор В.В. – Луганськ: Вид-во «Література», 2004. – 352 с.
10. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників. дис. кандидата юрид. наук: 12.00.05 / Лагутіна І.В. – Одеса, 2007. – 206 с.
11. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект: монографія / Чанишева Г.І. – Одеса, «Юридична література», 2001. – 328 с.
12. Жернаков В.В. Теоретичні та практичні питання інституту захисту прав людини в сфері праці / Жернаков В.В. // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. Вип. 25. – Одеса: Одеська нац. юрид. акад., 2005. – С. 329–335.
13. Жернаков В.В. Теоретичні та практичні питання інституту захисту прав людини у сфері праці / Жернаков В.В. // Держава і право: зб. наук. праць. Вип. 32. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2006. – С. 278–283.
14. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе / Алексеев С.С. – М.: Юрид. лит. – 1966. – 188 с.
15. Иеринг Ф. Рудольф. Юридическая техника/ Иеринг Ф. Рудольф // Избранные труды: В 2 т. – Т. 2. – СПб.: Изд-во Р. Асламова, «Юридический центр «Пресс», 2006. – 547 с.
16. Жицинский Ю.С. Санкция нормы советского гражданского права / Жицинский Ю.С. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1968. – 123 с.

Хаваджи Д.Р., КЮІ ОДУВС

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ РЕПАТРІАЦІЇ ОСІБ, ДЕПОРТОВАНИХ ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ, ДО КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР

Статья посвящена проблеме правовых оснований репатриации лиц, депортированных по национальному признаку, в Крымскую область УССР. Автором предложено исследование, на основании соответствующих нормативно-правовых актов, деятельности государственных органов власти по правовому обеспечению национальной репатриации в Автономную Республику Крым в составе Украины.

The article is devoted to problems of law foundation of repatriation of the persons being repatriated according to national indication to the Crimea Ukrainian region. The author suggested the issue of the activity of the state power in law security of the national repatriation to the Autonomous Republic of Crimean in the staff of Ukraine.

Проголошення політичної реабілітації осіб, депортованих з Криму за національною ознакою, як сподівалися народи, постраждалі від сталінського режиму у 40-х рр. XX ст., повинне було в подальшому привести до скасування постанов уряду Української РСР, що забороняли їхнє оселення в місцях історичного проживання. Формально, посилячись безпосередньо на норми Указу від 5 вересня 1967 р., це виглядало саме так. Але пряма реалізація права депортованих народів на проживання у будь-якій місцевості СРСР не мала державного механізму, що мав би її забезпечити, оскільки відповідний партійно-радянський апарат відразу був зорієнтований центральним керівництвом СРСР на подвійні стандарти у своїх діях.

Керівники союзних республік продовжували здійснювати організаційні заходи, що відповідали загальнодержавній стратегії закріплення депортованих народів у місцях їхнього тогочасного проживання. Зокрема, перші секретарі ЦК комуністичної партії та голови РМ середньоазіатських республік (Узбецької, Киргизької, Таджикицької) видали відповідні постанови «Про посилення культурно-масової та виховної роботи серед татар, які раніше проживали у Криму» [1, с. 118–119]. Тому з'ясування дійсного стану речей щодо відновлення порушених прав осіб, депортованих за національною ознакою, та аналіз відповідних нормативно-правових документів є актуальним і необхідним як для більш глибокого розуміння тих етнічних процесів, що відбуваються сьогодні, так і для визначення тенденцій їх розвитку у майбутньому.

Характеризуючи історіографію проблеми, слід звернути увагу, що якщо в історичній та історико-правовій літературі уже накопичено певний матеріал щодо проблеми примусових переселень народів з території Кримської АРСР, то, стосовно політичної і правової реабілітації та організаційно-правового забезпечення процесу репатріації раніше депортованих народів Криму, ситуація залишається складною.

Певна кількість публікацій кримських та українських дослідників присвячена проблемам правового та матеріального забезпечення процесу репатріації, господарській облаштованості раніше депортованих народів, а також аналізу впливу цих процесів на соціально-економічний розвиток Криму (праці Б. Фіногеева, О. Волобуєва, Л. Вакатової, Р. Хаялі, С. Червоної, Вилцана М.А., Гарагулі В.К., Гайворонської О.Б., Брошева В.М., Тигліянца П.К. та ін.).

Проблема інтеграції репатріантів в українське суспільство висвітлена в колективній монографії кримських дослідників (О. Габріелян, В. Петров, С. Ефимов та ін.). Ця праця ґрунтується на архівних документах, даних соціологічних досліджень, нормативно-правових актах органів державної влади, матеріалах періодичної преси. Дослідники Ю.Тищенко і В.Піховшек у книзі «Повернення кримських татар. Хроніка подій» зробили спробу дослідити процес репатріації та облаштування кримськотатарського народу в Криму та інших регіонах України протягом 90-х років у контексті аналізу загальноукраїнської та загальнокримської суспільно-політичної ситуації, взаємин української і кримської політичних еліт та впливу цих чинників на даний процес.

Розвиток і вдосконалення нормативно-правової бази повернення, облаштування, адаптації та інтеграції раніше депортованих народів в

українське суспільство окремо розглянув у своїй монографії «Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні» С.Б. Чехович. На думку автора, процес повернення раніше депортованих народів до України, який породив для новоствореної держави складні суспільно-політичні та юридичні, фінансові та економічні, моральні та практичні проблеми, є явищем унікальним у світовій історії.

Авторка ставить перед собою завдання дослідити на підставі нормативно-правових актів діяльність державних органів влади щодо правового забезпечення національної репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України.

Кримський обком КПУ 13 вересня 1967 р. провів нараду, в якій взяли участь відповідальні партійні працівники, перші секретарі міськомів і райкомів КПУ, голови міськрайвиконкомів, співробітники УКДБ, міської й районної прокуратури, начальники міліції. На нараді з інструктивною доповіддю виступив перший секретар обкому партії М.Кириченко. Зокрема, ним були роз'яснені Указ і Постанова Президії ВР СРСР «Про громадян татарської національності, які раніше проживали в Криму» і намічені заходи «для широкого роз'яснення серед трудящих області дійсних рішень партії та уряду для того, щоб не допускати будь-яких неправильних тлумачень, нездорових настроїв і можливих ексцесів».

Подібні інструктивні наради проводили міські та районні комітети партії на місцях з партійно-радянським активом, керівниками підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, працівниками адміністративних органів для того, щоб довести зміст цих документів до широких мас трудящих. Краєзнавчим музеям, екскурсійним організаціям надано вказівки привести у відповідність з ухваленими рішеннями експозиції та екскурсійні розповіді, не відступаючи від історичної істини. [2, оп. 24, спр. 6321, арк. 33–37].

Проте, головною метою організаційних заходів у Кримській області УРСР, що здійснювалися внаслідок оголошення Указу від 5 вересня 1967 р., було посилення паспортного режиму на підставі використання особливого статусу Криму як, так званої, «закритої території». Обставинами, що дозволяли ввести обмеження на в'їзд до Криму певних категорій радянських громадян, було використано визначення півострову як «прикордонної зони», «всесоюзної оздоровниці», «місця міжнародних зустрічей керівників партії та уряду» [2, оп. 25, спр. 1740, арк. 17].

Разом з тим, крім цих загальних для всіх громадян СРСР обмежень щодо свободи пересування по території СРСР та вибору місця проживання, згодом були прийняті «спеціальні» акти для обмеження свободи пересування громадян, які мали намір повернутися в Крим.

Для вгамування масового потоку репатріантів до Кримської області, навесні 1968 р. серед них було запроваджено так званий «оргнабір». Про його сутність говорять архівні документи. Так, 11 листопада 1969 р. начальник Комітету з використання трудових ресурсів УРСР О.Денисенко доповів ЦК КПУ, що робота з організованого набору сімей з кримських татар здійснювалася місцевими партійними і радянськими органами Узбекистану і це «не дало можливості ініціативним (націоналістичним) комітетам у число кандидатур, намічених до переселення, висунути своїх представників» [2, оп. 25, спр. 218, арк. 24–28].

У жовтні 1974 р. перший секретар Кримського обкому М.Кириченко подав до ЦК КПРС доповідну записку № 70 цт «Про стан паспортного режиму в Кримській області», де зазначив, що протягом 1967–1973 рр. до області переїхало 3496 осіб з числа татар, виселених раніше з Криму. Вважаючи цю кількість занадто великою, він додав, що «багато осіб татарської національності намагаються оселитися в області, ігноруючи чинне законодавство про працевлаштування і паспортний режим». У зв'язку з цим М.Кириченко вважав доцільним вжити наступних заходів: «1. Розповсюдити на Кримську область дію Постанови ради Міністрів СРСР № 700 від 8 серпня 1969 р. «Про заходи щодо посилення паспортного режиму і обмеження прописки у місті Севастополі». 2. Встановити в Криму, з урахуванням місцевої специфіки, порядок виселення з області антигромадських елементів, передбачений пунктом 3 Постанови Ради Міністрів СРСР № 658/211 від 15 серпня 1966 р. «Про зміцнення паспортного режиму у містах Москві, Ленінграді і Московській області». 3. Надати адміністративним органам право у необхідних випадках здійснювати виселення за межі області в адміністративному порядку злісних порушників паспортних правил і їхніх сімей до колишнього місця проживання» [1, с. 142–144].

В унісон з цією доповідною запискою була прийнята Постанова Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1974 р. «Про деякі правила прописки громадян». Цей акт містив норми, які не поширювались на осіб, примусово переселених в 1944 р. за рішенням Державного Комітету Оборони СРСР, а не за рішенням суду. Для всіх громадян СРСР було, зокрема, встановлено, що в містах і селищах міського типу прописуються (незалежно від розміру житлової площі) особи, які раніше проживали в даному населеному пункті та які виїжджали на заклики громадських організацій на важливі новобудови чи підприємства країни або з інших поважних причин, – на житлову площу, на якій проживали до виїзду. Особи, звільнені від відбування покарання у вигляді позбавлення волі, вислання, а також особи, з яких зняті обмеження, що виходять з умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, або умовного звільнення з місць позбавлення волі для роботи на будівництві підприємств народного господарства, – на житлову площу, яку займають члени їх сімей або родичі, з якими вони проживали до засудження [3, с. VIII].

Разом з тим, протягом наступних декількох років посилювалися адміністративні заходи проти репатріантів, які прибували до Криму самовільно. Так, перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький у своєму листі, надісланому в ЦК КПРС 18 травня 1978 р., виступив з пропозицією про посилення паспортного режиму в Кримській області. Зокрема, в листі вказувалося, що «всезростаючий заїзд татарського населення до Кримської області є наслідком підтримуваної з-за кордону діяльності з підбурення так званих татарських «автономістів», спрямованої на інспірування масового переїзду кримських татар для того, щоб надалі висунути вимоги про надання їм автономії.

У зв'язку зі складною ситуацією в Криму та з огляду на те, що Кримська область є прикордонною, і на її території розміщений ряд особливих режимних об'єктів, а також є місцем проведення важливих міжнарод-

них політичних заходів за участю керівників партії й уряду нашої країни та представників закордонних держав, є всесоюзною оздоровницею, куди все більше приїздить на відпочинок іноземців», було запропоновано ЦК КПРС розглянути питання про прийняття Постанови Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області», якою передбачалося визначити порядок адміністративного вислання органами внутрішніх справ осіб, що перебувають без прописки [2, оп. 25, спр. 1740, арк. 1–2]. Відповідно до цього 15 серпня 1978 р. було введено в дію Постанову Ради Міністрів СРСР № 700 «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області», де зазначалося, що «як тимчасовий захід, починаючи з 15 жовтня 1978 р., особи, які перебувають до Кримської області у неорганізованому порядку та які проживають без паспортів, за недійсними паспортами, без прописок та реєстрацій, незважаючи на накладене на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів міських, районних Рад народних депутатів висилаються з області органами внутрішніх справ [2, оп. 25, спр. 1940, арк. 13–15].

Цей підзаконний акт надав юридичні підстави для поширення заходів влади щодо виселення репатріантів, які прибували до Криму в індивідуальному порядку, а також – щодо розшуку і вивозу за межі області без судового рішення сімей, які оселилися без прописки. До таких операцій відтоді стали залучатися значні сили міліції та внутрішніх військ, зокрема – спеціально сформований у Сімферополі батальйон [1, с. 150].

Враховуючи побажання Кримського обкому, «в інтересах громадського порядку та здоров'я населення як тимчасовий захід» Постановою Ради Міністрів СРСР від 24 грудня 1987 р. «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області й Краснодарського краю» було затверджено перелік населених пунктів Кримської області й Краснодарського краю, у яких встановлювалися обмеження прописки громадян.

Такими населеними пунктами визначалися у Кримській області: міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія і Ялта (з населеними пунктами, що перебувають в адміністративному підпорядкуванні відповідних міських Рад народних депутатів) населені пункти Бахчисарайського, Ленінського, Роздольненського, Сімферопольського, Судацького, Чорноморського районів. У Краснодарському краї: міста Анапа, Геленджик, Кримськ, Новоросійськ, Туапсе, а також населені пункти Абинського, Анапського, Кримського, Північного, Темрюкського й Туапсинського районів [40, с. 27–28].

Проте, всі ці політико-правові та організаційні заходи вже не могли спинити масової репатріації до Криму, що розгорнулася під проводом активістів національного руху кримських татар і відбувалася в індивідуальному порядку. За даними Кримського обкому, на 10 березня 1988 р. в області вже проживало 14188 кримських татар. Причому, якщо за останні шість місяців 1987 р. була прописана 1331 особа, то за два місяці наступного року – 1133 особи. Продовжувалося також здійснення заходів з оргнабору. У 1988 р. за ними планувалося переселити 300 сімей [8, оп. 25, спр. 3368, арк. 18].

Репатріаційні процеси до Кримської області помітно активізувалися після підведення підсумків діяльності ще однієї комісії. Зазначимо, що 12 липня 1989 р. постановою Ради національностей Верховної Ради СРСР було сформовано Комісію з проблем кримськотатарського народу під керівництвом Г. Янаєва. У листопаді 1989 р. були оприлюднені результати діяльності комісії у вигляді документа під назвою «Висновки і пропозиції Комісії Верховної Ради СРСР з проблем кримськотатарського народу». У цьому документі визначалася низка заходів соціально-економічного, організаційного та правового характеру, які тією чи іншою мірою мали задовольнити вимоги депортованих громадян. Зокрема, в ньому зазначалося, що слід вважати законними права кримськотатарського народу на повернення до місць свого історичного проживання і відновлення його національної цілісності, і наголошувалося, що організоване повернення кримськотатарського народу раціонально проводити в межах централізованої державної програми. Мова йшла також про скасування нормативних актів репресивного і дискримінаційного характеру [4, с. 34–38].

Результатом роботи Комісії під керівництвом Г. Янаєва також стало обнародування Декларації Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав». На підставі цієї декларації було укладено низку нормативних документів, що мали на меті врегулювати процеси, пов'язані з поверненням депортованих народів.

У листопаді 1989 р. виконком Кримської обласної Ради народних депутатів ухвалив рішення № 331 «Про розселення громадян кримськотатарської національності, які прибувають до Криму на постійне місце проживання в 1989–1990 рр.» З метою створення законодавчої бази, що сприятиме спрощенню процедури прописки, працевлаштування, вирішенню житлової проблеми кримських татар, які повертаються, у січні 1990 р. Кримським облвиконкомом було прийнято рішення «Про порядок прописки громадян кримськотатарської національності, що прибули в область на постійне проживання, яким виділено земельні ділянки для будівництва індивідуальних житлових будинків». Згідно з цим рішенням, міськрайвиконкомом, управлінню внутрішніх справ облвиконкому, як виняток, дозволялося здійснювати прописку громадян кримськотатарської національності на виділених земельних ділянках терміном до трьох років. Підставою для цього вважалися витяг з рішення міськрайвиконкому і договір про надання в безстрокове користування земельної ділянки для будівництва індивідуального житлового будинку. Постійна прописка повинна була здійснюватися в уже побудовані будинки [5, с. 99–100].

Водночас у Криму було створено перші державні структури, завданням яких стало вирішення практичних питань, пов'язаних з поверненням та облаштуванням депортованих громадян. За Постановою Ради Міністрів УРСР, у серпні 1990 р. почала свою діяльність служба єдиного замовника – Об'єднана дирекція споруджуваних підприємств (ОДСПК), яка, по суті була органом управління процесом облаштування репатріантів та освоєння капітальних вкладень, що виділяються з цієї метою урядами СРСР й Української РСР.

За рекомендацією Державної комісії з проблем кримськотатарського народу у вересні 1990 р. у складі Кримського облвиконкому було організовано відділ з питань міжнаціональних відносин. Основними завданнями цього відділу були «забезпечення практичного виконання Законів Союзу РСР й Української РСР з питань міжнаціональних відносин і координація діяльності радянських органів, державних, громадських організацій у питаннях міжнаціональних відносин». Крім того, для організації роботи з повернення й облаштування раніше депортованих народів, 11 вересня 1990 р. було прийнято рішення про створення тимчасового органу управління – Комітету у справах депортованих народів при облвиконкомі Криму, головна мета якого полягала «у вирішенні практичних питань зі створення економічних, соціальних і правових умов для повернення до Криму висланих у 40-і роки кримських німців, кримських татар, болгар, греків і вірменів, безпосередній організації цієї роботи та відтворенні на території області, на базі національної рівноправності народів багатонаціональної області, цілісного господарського механізму, соціальних структур для всебічного задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб громадян, які мешкають в області» [6, с. 95–97].

16 липня 1990 р. Верховна Рада України, головою якої став другий секретар ЦК КПУ Л.Кравчук, прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Ця подія стала точкою відліку в становленні державності і фактично визначила подальші кроки України як у здобутті незалежності, так і у вирішенні питання щодо відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою.

У грудні 1990 р. своєю Постановою Верховна Рада СРСР зупинила на території Кримської області дію Постанови Ради Міністрів СРСР від 24 грудня 1987 р. «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області й Краснодарського краю». І це стало підставою для Ради Міністрів Української РСР 25 січня 1991 р. встановити, що прописка громадян у Кримській області здійснюється в порядку, передбаченому постановами Ради Міністрів СРСР «Про деякі правила прописки громадян» від 28 серпня 1974 р., «Про прописку членів сімей військовослужбовців» від 7 червня 1990 р. «Про першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних з поверненням кримських татар у Кримську область» від 11 липня 1990 р.

20 січня 1991 р. в Криму був проведений перший у Радянському Союзі регіональний референдум, у якому взяло участь 81 % населення півострова, яке мало право голосу. 93,26 % учасників референдуму підтримали ідею відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР та як складової Союзного договору.

У постанові Верховної Ради Української РСР «Про введення в дію Закону Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки та про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР» від 12 лютого 1991 р. було передбачено доукомплектування кримського парламенту представниками депортованих народів. «Як виняток, додатково обрати таємним голосуванням у місячний строк відповідну кількість народних депутатів Кримської АРСР до Верховної ради Кримської АРСР від організацій національно-культурних товариств та інших громадських об'єднань депортованих народів Криму на обласних зібраннях цих організацій» [7, с. 17–21].

Наступним законом, згідно з яким ліквідовувалися наслідки беззаконня, допущеного з політичних мотивів щодо громадян України, а також поновлювалися їхні права, встановлювалися компенсації за незаконні репресії, надавалися пільги реабілітованим, став Закон Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р.

24 липня 1991 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про організоване повернення кримських татар до Кримської АРСР та гарантії щодо їх облаштування». Було рекомендовано забезпечувати виділення кримським татарам, які повернулися в організованому порядку, земельних ділянок для індивідуальної забудови, надавати їм кредити на індивідуальне будівництво та облаштування, сприяти купівлі будинків тощо.

Проте, варто зазначити, що в цілому Державна програма з повернення кримських татар у Кримську область не була затверджена радянським урядом. Робота над нею тривала, але так і не була доведена до кінця (у світлі серпневих подій 1991 р. вирішення кримськотатарської проблеми на рівні СРСР, який фактично перестав існувати в ті дні, стало неможливим). Наслідком цього, зокрема, стає розвиток неконтрольованих і конфліктних соціальних процесів, пов'язаних з поверненням кримськотатарського населення на територію історичної батьківщини. І, на сьогоднішній день, безліч політичних, соціальних та економічних проблем Криму пов'язано саме з відсутністю виваженої державної програми та відповідних реальних механізмів, які і забезпечували права кримськотатарського етносу та інших на гідне життя на рідній землі.

Таким чином, протягом 70-х – початку 90-х рр. XX ст. у Радянському Союзі продовжувався процес політико-правової реабілітації осіб, депортованих з Криму за національною ознакою. У партійних постановках і законодавчих актах неодноразово проголошувалося про відновлення прав всіх народів, постраждалих від сталінського режиму у 40-х рр. XX ст. Разом з тим, керівництво комуністичної партії та радянський уряд послідовно втілювали в життя курс на коренізацію переселених у місцях їхнього проживання, що порушувало конституційне право депортованих осіб на вибір місця поселення.

Даний курс не був реалізований через розпад Радянського Союзу. Але і заходи нової Української держави теж не вирішили багатьох проблем, пов'язаних з репатріацією осіб, депортованих за національною ознакою. Отже, необхідна подальша розробка правових підстав щодо вирішення таких проблем репатріації, як реабілітація, компенсація, реституція, сатисфакція.

Література:

1. Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991). – Симферополь: Оджак, 2004. – 332 с.
2. ЦДАГО. – Ф.1 – Центральний Комітет КПУ.
3. Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – № 5–6. – 220 с.
4. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998). – К.: Абрис, 1999. – 176 с.
5. Габриелян О.А., Петров В.П., Ефимов С.А. и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – 198 с.
6. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: збірник документів (1989–1999). – К.: Абрис, 1999. – 416 с.
7. Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар: Хроніка подій. – К.: УНЦПД, 1999. – 344 с.